

УДК 343.81

**Крикушенко О. Г.,**  
кандидат юридичних наук,  
начальник Адміністрації Державної  
кримінально-виконавчої служби України,  
генерал-майор внутрішньої служби

## ОСОБА ЗАСУДЖЕНОГО ТА ДЕФОРМАЦІЯ ЇЇ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ ВІД СУСПІЛЬСТВА

Висвітлюються питання впливу покарання на засуджених, які знаходяться в умовах несвободи. Обговорюються проблеми, пов'язані із визначенням та характеристикою особи злочинця та особи засудженого. Указуються зміни, які відбуваються в особистості в умовах ізоляції від суспільства, особливо на значний строк позбавлення волі. Надаються рекомендації щодо врахування кримінально-правової та кримінально-виконавчої характеристик при здійсненні карально-виправного впливу на засуджених залежно від виду злочину та строку покарання.

**Ключові слова:** засуджений, покарання, позбавлення волі, карально-виправний вплив, кримінально-виконавча характеристика.

Освещаются вопросы влияния наказания на осужденных, находящихся в условиях несвободы. Обсуждаются проблемы, связанные с определением и характеристикой личности преступника и личности осужденного. Указываются изменения, происходящие в личности в условиях изоляции от общества, особенно на значительный срок лишения свободы. Наводятся рекомендации по учету уголовно-правовой и уголовно-исполнительной характеристик при осуществлении карательно-исправительного воздействия на осужденных, в зависимости от вида преступления и срока наказания.

**Ключевые слова:** осужденный, наказание, лишение свободы, карательно-исправительное воздействие, уголовно-исполнительная характеристика.

**Постановка проблеми.** Вивчення причин посилення соціальної напруженості в суспільстві показує, що злочинність сьогодні стає реальною силою, яка здатна блокувати економічні й демократичні перетворення в Україні, призвести до ескалації насильства та нестабільності. Оперативна обстановка в місцях позбавлення волі також залишається

складною, незважаючи на зменшення чисельності спецконтингенту. Треба констатувати, що в умовах несвободи погіршився криміногенний склад засуджених. Разом з тим після звільнення певна частина колишніх засуджених не тільки не виправляється, а й набуває певних негативних навичок і готова до подальшої злочинної діяльності. За таких

умов однією з центральних проблем при призначенні та виконанні покарання, що має теоретичне і практичне значення, є вивчення не лише основних рис і властивостей покарання, а і його впливу на засуджених.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Вивченню особи злочинця та засудженого в історії існування людства й до сьогодні присвячено чимало досліджень філософів, антропологів, медиків, психологів, психіатрів, юристів, соціологів, а саме Ю. Антоняна, Г. Аванесова, О. Бандурки, В. Батиргарєєвої, І. Бентама, М. Гернета, Б. Головкина, В. Голіни, І. Даньшина, С. Денисова, Т. Денисової, А. Долгової, О. Джужи, В. Дрьоміна, А. Закалюка, А. Зелінського, О. Колба, В. Кудрявцева, Н. Кузнецової, Й. Ланге, О. Литвинова, Ч. Ломброзо, Р. Мертона, О. Міхліна, С. Познишева, М. Стручкова, М. Таганцева, Г. Тарда, С. Тарарухіна, І. Туркевич, А. Тузова, І. Фойницького, З. Фрейда, І. Шмарова, К. Юнга та ін. У підручниках кримінології особа злочинця вивчається як у загальній частині, так і окремими розділами (наприклад, особа неповнолітнього та молоді, жіноча злочинність, особа засудженого як об'єкт кримінологічного дослідження, група злочинність та ін.). Не вдаючись до детального, поглибленого висвітлення загальних властивостей особи, її психології, ми лише зазначимо загальновизнане її поняття та зосередимо увагу на особистісних змінах, що відбуваються після засудження особи та призначення їй покарання.

**Постановка завдання.** Охарактеризувати особливості та зміни, що відбуваються в особистості в умовах ізоляції від суспільства, при призначенні покарання у виді позбавлення волі.

#### **Виклад основного матеріалу.**

Достатньо розвинуті теорії про особу, її сутність та основні властивості висувалися ще за античних часів Аристотелем, Платоном, Сократом. У період Ренесансу багатогранність особи осмислювалася з позицій її позитивних та негативних рис, здійснювалися спроби відійти від поняття божественності і розглянути сутність особи у взаємодії із соціальними умовами. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. стали з'являтися роботи, які тим чи іншим чином описували особу злочинця. Так, І. Бентам одним з перших спробував розробити ідеальну модель злочинця та вказати на механізм формування емоційної сфери криміногенної особи. У XIX–XX ст. особа розглядалася у співвідношенні біологічного, соціального та психології. Загальновідомі теорії Ч. Ломброзо, З. Фрейда та ін.

Свого часу М. С. Таганцев вважав, що при призначенні покарання слід ураховувати відомості про винну особу, а також її ставлення до поняття покарання, яке є відмінним ніж у держави та суспільства. Так, він підкреслював, що в теорії кримінального права існує усталене розуміння покарання як правового наслідку злочину. Але поняття покарання є двоаспектним: з точки зору злочинця покарання є наслідком того, що вчинено ним, а з точки зору держави – це захід примусу, що призначається за вчинення винним протиправного діяння [1, с. 5].

У наш час, аналіз та зіставлення визначень особи, на нашу думку, найбільш детально представив А. П. Закалюк, який пропонує розподілити поняття особи на кілька основних груп в залежності від того, як співвідносяться поняття «особис-

тість» і «людина» (наприклад, для першої групи визначень характерно розуміння особи як цільної конкретної людини, для другої – обов'язковими є лише комплекс соціальних якостей людини, у третій – особа пов'язується з відповідними функціональними проявами людини як носія свідомості та ін.) [2, с. 112–115]. Крім того, поняття «особи» слід уживати на різних рівнях, а саме загальному, груповому та індивідуальному [3, с. 23–25, 27–30].

У свою чергу, як зазначає І. М. Даньшин, особистість злочинця – це сукупність істотних і стійких суспільних ознак та соціально зумовлених біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у вчиненні конкретного злочину або злочинів, надають його вчинку характеру суспільної небезпеки, а винній особі – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [4, с. 107]. Закономірно, що підвищена соціальна небезпека злочинів відбивається на призначенні особі суворого покарання у виді позбавлення волі на тривалі терміни. Суспільство таким чином захищає себе шляхом застосування суворих кримінально-правових санкцій стосовно особи, яка вчинила злочин.

Найбільш стисло поняття особи злочинця сформовано В. Ф. Пирожковим, під яким він розуміє осудну людину, яка досягла віку кримінальної відповідальності і вчинила суспільно небезпечне, кримінально каране діяння, що заборонено кримінальним законом [5, с. 17].

Виявлені й описані науковцями ознаки дозволяють дати загальне

визначення особи. Так, більшість авторів під поняттям особи розуміє соціальну складову людини, суб'єкт соціокультурного життя, якому притаманні сукупність якостей, рис, що не успадковуються генетично, а формуються завдяки соціалізації людини в суспільстві й саморозкриваються в контекстах соціальних відносин, спілкуванні та предметній діяльності.

Ученими неодноразово порушувалися питання про наявність відмінностей, особливих якостей, специфічних рис, які б відрізняли злочинця від правослухняної особи. Цілком зрозумілим, на перший погляд, видається найбільш поширене твердження, що особа злочинця характеризується колом спільних рис та ознак, які притаманні лише тим, хто вчинив злочин. Проте таке визначення викликає цілком слушні зауваження. Ми підтримуємо думку А. Ф. Зелінського, який заперечував проти формули: «особа злочинця – це особа людини, яка вчинила злочин» [6, с. 21–24]. Справді, особа злочинця являє собою відхилення від певного загальноновизнаного стандарту. Але лише аналіз соціальних умов, структури суспільних відносин, форми поведінки допомагає розкрити як загальні риси, так і типові особливості особи, у тому числі і злочинця.

Отже, як слушно визначають науковці, особа злочинця з її особистісними характеристиками, «була й буде однією з центральних проблем наук кримінально-правового циклу: кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, адже саме людина є рушійною силою, «діячем» у злочинному посяганні» [7, с. 79].

Одночасно, з позиції особистісного підходу, особа, яка вчинила зло-

чин, визнана в ньому винною, пройшла етапи викриття злочину, слідства і розгляду справи в суді, після винесеного обвинувального вироку стає засудженим, тобто, як правильно зазначає І. В. Шмаров, представляє специфічну соціальну групу громадян [8, с. 24]. Таким чином, ми наблизилися до понять «особа злочинця» та «особа засудженого».

Зазвичай у юридичній літературі загального значення, між поняттями «особа злочинця» та «особа засудженого» ставиться умовний знак рівності. Справді, адже аналогічний знак можна ставити й між загальними характеристиками особи злочинця й іншої особи (наприклад, вікові, розумові характеристики, властивості темпераменту, медичні показники тощо). Однак фахівці встановили певні відмінності між порушником закону та правослужняною особою. До того ж нам відомі окремі класифікації поведінки особи з відхиленнями та типологія злочинців. Так само можна вказати, що поняття «особа злочинця» та «особа засудженого» близькі, але не тотожні.

Кримінологічні дослідження особи злочинця більш фундаментальні, але вони не охоплюють проблем, пов'язаних з кримінально-виконавчою характеристикою особи після винесення покарання, а також з карально-виправним впливом. Треба вказати, що навіть самі засуджені не вважають себе злочинцями, на відміну від тих, хто ще не поніс покарання, вони самі зазначають свій статус – засуджені [9, с. 9].

Як відомо, кримінальне покарання пов'язується з позбавленням чи обмеженням засудженого у певних духовних, матеріальних та фізичних благах. Кожен вид покарання є

заходом примусу і певною мірою має каральний зміст, який полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Це може виявлятися в обмеженні пересування і спілкування з іншими членами суспільства (при позбавленні волі), права обирати трудову діяльність на свій розсуд (при позбавленні права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю), у матеріальних обмеженнях (при виправних роботах, штрафі, конфіскації майна) тощо. Саме це повинно викликати в засудженого певні негативні та позитивні переживання і стимулювати моральне оновлення. Переживання, спричинені кримінальним покаранням, певним чином повинні також спонукати засудженого усвідомити свою провину та відповідальність перед суспільством і державою.

Як слушно зазначив В. Г. Павлов, у процесі виконання і відбування покарання між державою, в особі персоналу виправних колоній, та засудженими виникають специфічні правовідносини [10, с. 98]. Розкриваючи обсяг відносин, які настають, О. С. Міхлін зазначає, що засуджений виключається з певного кола відносин, а інші відносини докорінним чином змінюються. Водночас, виникають деякі нові суспільні відносини, учасником яких він стає [11, с. 60]. Зокрема, засуджений не має права порушувати кримінально-правові та кримінально-виконавчі заборони, йому необхідно дотримуватись прав та обов'язків, встановлених нормативними актами кримінально-виконавчої служби. Досягнення позитивних результатів, а саме правослужняна поведінка, осуд вчинення злочину, соціальна адаптація і життя без правопорушень – усе це є голов-

ним підсумком карально-виправного впливу й укладається у кримінально-виконавчу характеристику засудженого.

Як відомо, елементи кримінально-виконавчої характеристики, крім соціально-демографічних ознак і кримінально-правової характеристики, включають відношення засудженого до вимог режиму відбування покарання, праці, виховної роботи, освітньої діяльності тощо.

Так, особа засудженого вивчається з позицій кримінально-виконавчого права, кримінально-виконавчої педагогіки та кримінально-виконавчої психології. Так, з позицій кримінально-виконавчого права досліджуються питання правового становища засуджених, умови відбування ним покарання, необхідність і порядок застосування карально-виховного впливу. Кримінально-виконавча педагогіка дозволяє виявити закономірності виховного впливу, суттєві зміни особи, позитивний та негативний вплив покарання. Кримінально-виконавча психологія допомагає пізнати закономірності та механізми психічної діяльності засуджених, їх психологічні та соціальні характеристики, мікро- та макросередовище і його вплив на формування психології людини, що є важливим для виправлення особи. Крім того, психіатричне обстеження дає змогу встановити наявність психічних аномалій, а також вирішити питання про подальше відбування покарання. Усе зазначене дає можливість ухвалювати рішення про те, які засоби карально-виховного впливу на засуджених і якою мірою повинні застосовуватися, і тим самим удосконалювати виховну функцію покарання.

Як свідчить практика, найбільш показово виявляється дія покарання на особу засудженого при застосуванні позбавлення волі. Зокрема, повно досліджується позитивний та деформаційний вплив покарання під час збирання й обробки інформації про засудженого: соціально-демографічна та кримінально-правова характеристика, інформація про особу до її засудження, виконання нею соціальних функцій та ін. Згодом її об'єднують з кримінально-виконавчою характеристикою (доповнюється, поглиблюється).

Сьогодні в Державній кримінально-виконавчій службі спостерігаються значні позитивні зрушення, що позначаються, у тому числі, на особі засудженого. Так, останні роки стали переломними для української пенітенціарної системи, адже вдалося розпочати ті реформи, які повністю змінять застарілі підходи та забезпечать формування нової гуманної тюремної системи європейського рівня. Системи, яка дасть можливість засудженому повернутися до соціальнокорисного життя, а не знищуватиме людину.

Справді, не можна не враховувати те, що кримінальне покарання викликає у засуджених відчай, образи, невдоволення. З урахуванням особливого правового становища засуджених, вони позбавляються певних благ, обмежуються матеріальні та духовні потреби особи (пересування територією та вільний час суворо регламентуються, їжа видається в певний час і за визначеними нормами, обмежено задоволення статевих потреб. Також засуджений обмежений у можливості проявляти безпосередню турботу про сім'ю,

виховувати дітей, не може вільно обирати роботу тощо).

Соціальна ізоляція, обмеження кола потреб, правообмеження, суворе дотримання регламенту пригнічує особу, суттєво впливає на її свідомість та волю, може викликати сильні психічні стреси та привести до невідворотних деформаційних процесів.

Характерно, що засуджені (і вперше, і неодноразово) однаково не сприймають адекватно справедливості винесеного вироку в частині призначеного покарання. Якщо провину в учиненому визнає переважна більшість засуджених, то невдоволені призначеним покаранням (видом та строком) – понад 65 % від загальної кількості обстежених нами. Несправедливість покарання засудженими обґрунтовується різними доводами: тяжкими економічними умовами, соціальними негараздами, упередженістю слідства й судів та ін. Більшість посилянь була на обставини, що повинні пом'якшити покарання, і лише у 9% засуджені говорили про пристрасті до вживання наркотиків, алкоголю, схильність до азартних ігор або негативні якості свого характеру.

Як вбачається, несприйняття справедливості винесеного вироку в частині призначеного покарання та відсутність страху перед покаранням ускладнюють виховний процес та негативно впливають на виправлення засуджених. Особи, які вважають покарання надмірно суворим, частіше вчиняють правопорушення, не задоволені умовами утримання, свої протиправні вчинки виправдовують, заходи режимного та виховного характеру сприймають як додаткове навантаження тощо. Відтак, якщо не

здійснювати цілеспрямований карально-виправний вплив на засуджених, не змінювати їх негативних установок, то після відбування покарання з місць позбавлення волі звільниться особа агресивна, безжалісна та конфліктна, готова сповна «віддячити» суспільству за своє покалічене життя.

**Висновки.** Все зазначене дозволяє дійти ряду висновків:

Незважаючи на те, що родовим виступає поняття «особа», «особа засудженого» має певні відмінності від поняття «особа злочинця». Цілком приєднуючись до наведеного І. М. Даньшиним, А. П. Закалюком та іншими вченими визначення «особи злочинця», слід зазначити, що до вказаних рис та властивостей необхідно додати суттєві ознаки, притаманні засудженим, а саме – це людина, яка визнана винною у вчиненні злочину і стосовно якої винесено вирок, у якому зазначено відповідний вид і строк покарання.

При призначенні покарання суспільство і держава дають негативну оцінку вчиненню особою суспільно небезпечним діям. У свою чергу, засуджений повинен понести адекватне покарання відповідно до тяжкості вчиненого злочину та особи злочинця, з урахуванням обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання. Тільки тоді карально-виправний процес буде наповнений правовим, психологічним, педагогічним та соціальним змістом. Цей процес повинен бути одночасно спрямований на засудженого і на його оточення, попереджаючи їх, що вчинені дії є забороненими кримінальним законом.

У процесі виконання кримінального покарання виявляється бага-

тогранність виправної функції. По-перше, покарання передбачає комплекс правообмежуючих та правостановлюючих заходів, які виховують засудженого, дають йому можливість усвідомити необхідність законослухняної поведінки. По-друге, завдяки виховним заходам корегується анти-суспільна спрямованість особи. По-третє, завдяки карально-виправному впливу підвищується правовий рівень особи і розвивається її правосвідомість, що згодом може утримати її від злочинної поведінки.

Може здатися, що виховні можливості покарання (особливо у виді довгострокового позбавлення волі) є досить обмеженими. Наведені нега-

тивні чинники, несприятливе оточення, невдоволеність призначеним покаранням тощо, дозволяє засудженим протистояти карально-виправному впливу, що може нейтралізувати виховний процес. Тому слід приєднатися до позиції науковців, які вважають, що при призначенні та виконанні покарання слід таким чином впливати на особу, щоб засуджений не під впливом страху (якого він практично не відчуває після перших років засудження), а з позитивних мотивів бажав самовиправлення, а саме змін своєї поведінки, прагнув повернутися до родини, і в подальшому відмовився від злочинної діяльності.

### Список використаних джерел

1. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. Часть общая. Москва : Наука, 1994. Т.2, 393 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.
3. Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. Москва : Юрид.лит., 1986. 192 с.
4. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии: монография. Харьков : Прапор, 2005. 224 с.
5. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Москва : «Ось-89», 2001. 209 с.
6. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.
7. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів: за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
8. Шмаров И. В. Социологические проблемы исполнения уголовного наказания. Рязань : Рязанская ВШ, 1980. 240 с.
9. Шулежко Т. А. Воспитательная работа с осужденными в ИТУ (Методические рекомендации в помощь начальникам отрядов). Киев : МВД УССР, 1989. 48 с.
10. Павлов В. Г. Основні властивості режиму та забезпечення його виконання засудженими й персоналом установ виконання покарань. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2014. № 3 (45). С. 97–101.
11. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания. Фрунзе : Кыргызстан, 1980. 200 с.

**O. Krykushenko,**  
*PhD in Law,*  
*Chief of the Administration of the State*  
*Criminal and Executive Service of Ukraine,*  
*Major General of Internal Service*

## **PERSONALITY OF A SENTENCED PERSON AND DEFORMATION OF THE PERSONAL CHARACTERISTICS IN CONDITIONS OF THE ISOLATION FROM THE SOCIETY**

The identity of the convict and its deformation in isolation from society. The issues of the impact of punishment on convicts who are in conditions of detention are covered. The problems associated with the definition and characterization of the personality of the perpetrator and the personality of the convict are discussed.

Identified and described by scientists general personality traits allow us to define the person who committed the crime. Thus, the general concept of personality is the social component of a person: the subject of sociocultural life, which has a set of qualities and traits not inherited genetically, but formed due to the socialization of a person in society, and self-revealing in the context of social relations, communication and objective activity. The identity of the perpetrator is a deviation from a certain generally accepted standard.

The position of I. N. Danshin is supported, where the identity of the offender is a combination of essential and stable social characteristics and socially determined biopsychological features of the individual, which, objectively realized in the commission of a particular crime or crimes, give his act a character of public danger danger, in connection with which it is held accountable under criminal law.

It is stated that in the legal literature of general meaning, between the concepts of “the identity of the criminal” and “the identity of the convict” a conditional equality sign is put. Indeed, after all, a similar sign can be put between the general characteristics of the personality of the criminal and another person (for example, age, mental characteristics, temperament properties, medical indicators, etc.). However, experts have identified certain differences between the offender and the person who observes the law, the rule of law and morality. Moreover, we know certain classifications of behavior of a person with disabilities and the typology of criminals. Thus, it can be argued that the concept of “the identity of the criminal” and “the identity of the convict” are close, but not identical.

It is stated that the identity of the convict is studied from the standpoint of criminal executive law, criminal executive pedagogy and criminal executive psychology.

The author analyzes the correlation between the imposed punishment and the personal changes of the convict. The committed crime and the punishment imposed for it, fundamentally change the legal and social status of the individual, his psychological and criminal-legal characteristics.



The article considers the positive and negative features of punishment, as well as the possibility of correcting the personality of the convicted person in the exercise of the educational function.

It indicates the changes taking place in individuals in conditions of isolation from society, especially for a considerable period of imprisonment. Recommendations are given on taking into account the criminal and criminal-executive characteristics in the implementation of punitive-correctional impact on convicts, depending on the type of crime and term of punishment.

**Keywords:** *convicted person, punishment, deprivation of liberty, punitive-corrective influence, criminal executive characteristic.*

*Надійшла до редакції 11.11.2018*